

Українські етнографічні дослідження народної педагогіки східних слов'ян

(XIX – початок XX ст.)

Тетяна ОКОЛЬНИЧА,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Нині дедалі більшу увагу науковців привертає вивчення минулого людини, її повсякденного життя, взаємодії з навколишнім світом. Саме тому актуальним предметом вивчення є світ дитини та способи її виховання, адже володіючи інформацією про те, як виховувалися діти, можна зрозуміти життя народу, особливості його соціальної історії.

Важливу роль у вивченні життєдіяльності дітей наших пращурів відіграють етнографічні дослідження. Адже в них розглядаються особливості виховання дитини, описуються різноманітні обряди, пов'язані з народженням і життям дітей, одяг, дитячі меблі, умови проживання, ігри, іграшки, їхня участь у громадському житті общини, вихователі дітей.

Життя українських селян XIX – початку XX ст. мало чим відрізнялося від життя давнього слов'янина. До середини 20-х років XX ст. українська селянська родина залишалася доволі замкненою соціальною структурою, що дотримувалася історично сформованого способу життєдіяльності. Тому, на нашу думку, для вивчення особливостей виховання дітей східних слов'ян доречним є звернення до досліджень етнографів означеного періоду.

На основі вивчення досліджень етнографів XIX – початку XX ст. можна реконструювати, хоча б у загальних рисах, картину світу дітей східних слов'ян. Наголосимо: кінець XIX – початок XX ст. відзначається підвищеним інтересом до вивчення різнобічних аспектів традиційного життя українського народу, зокрема і до етнографії дитинства. У публікаціях етнографів описуються звичаї та обряди, уявлення і вірування щодо життєдіяльності дитини, фіксується дитячий фольклор, народні засоби лікування дітей.

Питання, пов'язані з розвитком етнографічної науки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. та її значення для вивчення народної педагогіки, вивчали Д.Дорошенко, С.Токарев, В.Горленко, Я.Калакура, О.Нагірняк та ін. У дисертаційних роботах Т.Мацейків (1988) та І.Щербак (2004) вивчалася народна педагогіка, досліджувалися матеріали етнографії і фольклору.

В історико-педагогічних дослідженнях Г.Корнетова на основі етнографічних, історичних досліджень розглядається історія виховання дітей на

етапі зародження державності. Водночас спеціального дослідження щодо вивчення особливостей виховання дітей східних слов'ян на основі етнографічних матеріалів XIX – початку XX ст. на сьогодні не виявлено.

Тому **метою статті** є аналіз розвитку етнографічних досліджень XIX – початку XX ст. та висвітлення внеску українських учених-етнографів у вивчення особливостей виховання дітей східних слов'ян.

У 20-х роках XIX ст. активізувався інтерес до народної культури. Велику увагу етнографи приділяли вивченню побуту та декоративно-ужитковому мистецтву наших пращурів. Українські науковці першої половини XIX ст. досліджували побут української дитини (весняні ігри, хороводи, дитячі розваги, пов'язані з народним календарем) як фрагмент дорослого побуту та культури. У розвідках етнографів зустрічаються описи методів і засобів виховання дітей, характеру їхніх взаємин з дорослими та між собою, типів обрядів переходу з однієї вікової стадії в іншу.

Важливе значення для активізації інтересу до народної культури, що є джерелом вивчення народно-педагогічних поглядів наших пращурів, становлять дослідження видатного слов'янського народознавця Зоріана Доленги-Ходаковського, зокрема публікація трактату «Про дохристиянську Слов'янщину» (1818 р.). Саме в цій праці Доленга-Ходаковський закликав дослідників збирати і вивчати пам'ятки «з-під сільської стріхи» [7, с. 54]. Етнограф наголошував на тому, що для збирання відомостей про особливості життєдіяльності дитини доцільно розробити методичні матеріали.

Перші методичні рекомендації щодо збирання матеріалів серед місцевого населення розробив ще 1779 року Ф.Туманський. Він уперше створив анкету на основі поділу питань для міста і села. Опитування охоплювало практично всі галузі

традиційно-побутової культури населення Лівобережної України [2, с. 101].

Пізніше, у 1834 р., М.Максимович закликав до збирання матеріалів з української міфології, дослідження звичаїв та обрядів, усної народної творчості [2, с. 102]. Дослідник опублікував етнографічні збірники: «Малороссийские песни» (1827 р.), «Украинские народные песни» (1834 р.), «Сборник украинских песен» (1849 р.). Він є автором спеціального етнографічного дослідження, присвяченого традиційно-обрядовій культурі українців, а саме народного календаря – «Дни и месяцы украинского селянина» (1856 р.).

У 20–30-х роках XIX ст. складаються три основні осередки науково-літературного руху в Україні – в Харкові, Києві та Львові. Саме з ними значною мірою пов'язаний і розвиток вивчення структурних елементів народної педагогіки українців. Їх роль полягала в активізації й організації народознавчої роботи в різних регіонах України [7, с. 86].

Харківський університет, відкритий 1805 року, став центром збирання і дослідження зразків матеріальної та духовної культури українців. Професор Гліб Успенський видав працю «Опыт повествования о древностях русских» (1811–1812) і поставив питання перед університетською радою про необхідність збирання місцевих етнографічних матеріалів, надавши при цьому спеціальні поради [7, с. 87].

У харківському гуртку «Любителів української народності» працював Ізмаїл Срезневський. Він написав історико-етнографічні та фольклористичні праці, що стали основою для вивчення народно-педагогічних поглядів наших пращурів.

У Києві інтерес до української етнографії розвивався завдяки відкриттю університету (1834 р.) і діяльності його першого ректора Михайла Максимовича. Важлива роль у цьому питанні також належить «Тимчасовому комітету для пошуків старожитностей у м. Києві» (1835 р.), «Музею старожитностей» при університеті (1834 р.), «Київській тимчасовій комісії для розбору давніх актів» (1843 р.). Українознавче спрямування досліджень київського осередку вчених посилювалося завдяки участі в ньому М.Костомарова, П.Куліша, О.Марковича, особливо Т.Шевченка, який прагнув відкрити світові культуру і побут українців [7, с. 87].

Відсутність української періодики і труднощі з виданням українських книжок стали причиною того, що більшість праць першої половини XIX ст., з яких дізнаємося про народні традиції виховання українців, залишалися в рукописах або публікувалися польською, чеською, німецькою мовами.

Помітний внесок у збирання й дослідження зразків традиційно-побутової культури Поділля здійснили місцеві дослідники Мефодій Рябий та Настя Присяжнюк. Мефодій Рябий – етнограф, фольклорист, краєзнавець. З 20-х років захопився краєзнавством, з 1926 року інтенсивно почав вивчати етнографію, налагодив зв'язки з науковими установами Києва і Вінниці. Упродовж 1926–1932 років зібрав

і надіслав до Етнографічної комісії 240 записів народних пісень, 450 прислів'їв та приказок, відомості про народний календар, описав побут селян с. Кукавки від народження до смерті. У своїх записах дослідник аналізує обряди, повір'я вшанування землі, води, сонця, що сприяли вихованню у дітей бережного ставлення до довкілля.

У 20-х роках XIX ст. досліджувала виховний вплив обрядовості на дітей-підлітків Настя Присяжнюк. Вона досить детально описала погребещенське весілля з усіма обрядами і піснями та 150 ліричних пісень з мелодіями [9].

У цей час з'являються праці більш узагальнювального, регіонального характеру. Різноманітні факти щодо виховання дітей висвітлюються в контексті записів обрядів життєвого та календарного циклів, уявлень, звичаїв та вірувань окремих етнографічних груп чи регіонів. Такими є праці М.Маркевича, П.Чубинського, В.Шухевича [7, с. 91]. У дослідженнях вони фіксують родильний та хрестильний обряд, подають фрагментарні дані про поховання дітей, пов'язані з цим уявленням та віруванням, дитячі ігри та забави. Зокрема, М.Маркевич надає великого значення в становленні поведінки дитини фольклорному жанру.

У 40–50-х роках увагу етнографів привертають дитячі ігри. Науковий інтерес становить спроба Є.А. Покровського в етнографічному та педагогічному контексті проаналізувати дитячі ігри та їх роль у фізичному вихованні.

У цей час неабиякого значення набув метод безпосереднього спостереження, фіксації-збирання й опису матеріалу. Хоча етнографічне вивчення і надалі ґрунтується на основах краєзнавства, історії, дослідження народної мови і фольклору, в ньому посилюється увага до складових народної педагогіки: виробничого, сімейного і громадського побуту народу, звичаїв, вірувань, традиційних знань, ремесел, будівництва, одягу, їжі.

У 50-х роках XIX ст. помітним є спад щодо публікування етнографічних праць, вони мали «недослідницький, а емпірично-інформативний характер» [3]. Водночас відбувається накопичення первинних фольклорно-етнографічних матеріалів.

Активізація діяльності з етнографічного вивчення особливостей народного виховання припадає на 60-ті роки XIX ст. У цей час здійснюються демократичні реформи, що сприяють розгортанню культурно-освітньої та наукової діяльності. В етнографічних дослідженнях аналізуються основні шляхи включення дитини у середовище: на основі гри, передачі елементарних знань щодо будови світу за допомогою вірувань та декоративно-ужиткового мистецтва; пояснення моральних норм і правил поведінки засобами фольклору.

Із середини XIX ст. розширюється уявлення про предмет етнографічних досліджень, коло наукових зацікавлень не обмежується лише фольклором, а охоплює етнімію, народний календар, світогляд, промисли, народне харчування. У 1860 р.

посмертно виходить наукова праця М.Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян», у якій, використовуючи річний календар, автор описав народні звичаї та обряди, що стосуються народного календаря й весільної обрядовості, різноманітні вірування, народну медицину, завдяки якій виховувалося дбайливе ставлення дитини до рослин. У цій праці систематизовано різноманітні звичаї й обряди, які відображають світогляд українського народу. Це одне з перших досліджень, де подано загальну картину традиційно-побутової культури українців, що мала безпосередній вплив на виховання дітей наших пращурів.

У середині XIX ст. більша частина записів етнографів була опублікована, проте бракувало докладного аналізу віднайденого матеріалу та формування цілісного уявлення про світ дитини на різних етапах її дорослішання.

У 60–80-х роках зміцнилися зв'язки і співпраця етнографів у сфері дослідження складових народної педагогіки західноукраїнських і наддніпрянських учених. Із 60-х років XIX ст. як у Західній, так і в Наддніпрянській Україні з'являються нові діячі, які накопичують та систематизують матеріали із різноманітних сфер народного життя, розпочинається експедиційна робота. У цей час актуалізується вивчення світоглядних вірувань та уявлень українців. Цю проблему досліджував український етнограф П.Єфименко, який публікував свої праці у періодичних виданнях – «Подольские епархиальные ведомости» (1867, 1869, 1884), «Подольские губернские ведомости» (1884).

Новим явищем в українській етнографічній науці було дослідження економічної сторони життя народу. Розглядалися основні та допоміжні заняття українців – землеробство, садівництво, скотарство, бджільництво. Етнографи починають аналізувати дитячі ігри, що імітували залучення дитини до сільськогосподарської праці.

Значна частина етнографічних досліджень 60-х років XIX ст. була присвячена світоглядним віруванням та уявленням українців, що забезпечували педагогічний вплив на особистість протягом усього життя. У газеті «Черниговский листок» опубліковано дослідження щодо проблем світоглядних уявлень і народних знань українців. Значний інтерес становить інформація про виконання сільськогосподарських робіт у певні фази місяця, що розкриває особливості народного світосприйняття. Важливим є те, що, поряд із віруваннями, окреслено раціональні знання українців. Так, у статті «Когда лучше рубить дерево для построек?» («Черниговский листок», 1861 р.) пояснюється, чому варто рубати дерево для будівництва в зимові місяці.

В 60-х роках друкуються етнографічні дослідження у неофіційній частині «Губернских ведомостей». Особливо багатими на матеріали були «Черниговские губернские ведомости».

У 1860–1861 роках виходить збірка М.Закревського (1805–1871) у трьох книгах. У цій

праці дослідник спробував зібрати й систематизувати етнографічний матеріал із видань Г.Лькевича, І.Левицького, М.Максимовича, А.Метлинського та інших науковців і поповнити його власним. У цій збірці розкривається виховне значення народного календаря, адже у ньому поєднувалася вся система народно-виховних засобів, що забезпечували комплексний вплив на дитину. Тобто етнографічні дослідження щодо вивчення особливостей виховання українців було виведено на якісно новий науковий рівень.

У 1873–1876 роках у Києві діяв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Його очолював Гр. Галаган, але фактично організатором і керівником став видатний український етнограф Павло Чубинський (1839–1884). У 1869–1870 роках П.Чубинський здійснив три експедиції в Україні. Джерельні матеріали і дослідження експедиції стали основою фундаментальної праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (1872–1878). Значна роль у збиранні та редагуванні матеріалів цього видання належала Миколі Костомарову. Було видано понад 4 тис. пісень, казок, описів весіль, записів про народний побут, звичаєве право. П.Чубинський, М.Костомаров і В.Антонович не лише брали активну участь в організації і діяльності Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, а й написали цінні етнографічно-фольклористичні праці. П.Чубинський видав у Петербурзі «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии» (1869 р.), у праці М.Костомарова «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст.» (1887) описувалися дитячий побут, обрядовості. Учений наголошував на тому, що ознайомлення дітей з обрядовістю збагачувало їхню духовну сферу.

У 90-х роках XIX – початку XX ст. відбувалося найінтенсивніше й найпродуктивніше вивчення особливостей життєдіяльності дітей наших пращурів. Наукове товариство ім. Т.Шевченка згуртувало плеяду видатних українських учених на чолі з Іваном Франком (1856–1916), Михайлом Грушевським (1866–1934), Володимиром Гнатюком (1871–1928) і Федором Вовком (1847–1918). Саме вони наголошували на цілеспрямованому впливі на емоційний світ дитини календарно-обрядового кола.

Відомий український етнограф Я.Новицький здійснював етнографічне вивчення Південно-Східної України. Йому вдалося зібрати значну кількість унікальних матеріалів щодо світу дитини у Катеринославському, Олександрівському й Маріупольському повітах. У 1890 р. дослідники Д.Булгаковський та Г.Пинчук звертають увагу на приказки, пісні, загадки, обряди, виокремлюючи їхнє виховне значення. До нового покоління вчених, котрі розглядали етнографію як відображення народно-педагогічних поглядів, належав М.Драгоманов.

Записи родильного обряду, окремих уявлень щодо родин та хрестин, ритуалу пострижин

дітей в Херсонській губернії наведено в публікаціях В.Ястребова. Оглядовий опис народних уявлень та вірувань, пов'язаних із народженням дитини, вагітною жінкою, бабою-повитухою, родильним обрядом, хрещенням дитини, народною дитячою медициною, колискові пісні із Київської, Подільської, Волинської губерній містить публікація Х.Ящуржинського. Опис заборон щодо вагітної, породіллі, дитини до хрещення, до року, уявлення про забезпечення фізичного розвитку дитини здійснив І.Беньковський, зібравши відомості у Заславському повіті Волинської губернії.

Спробу наукового осмислення та інтерпретації окремих фактів та явищ у галузі дитинознавства здійснив український етнограф і фольклорист М.Сумцов. Значний науковий інтерес у цьому аспекті становить його публікація «О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка».

Багато нового матеріалу щодо особливостей дитячої субкультури містить праця В.Ястребова (1894) «Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александровском уездах Херсонской губернии». У розділі «Суеверия и обряды» описані фрагменти дитячого побуту: приготування і вживання рослин в їжу з відповідними примовками; прикраси та іграшки з кульбаби, шипшини, кураю, очерету, які діти собі майструють, дитячі ігри, різні за характером – наслідувальні (весілля, похорон), ігри-жарти, розраховані на необізнаність чи легковірність товариша, ігри традиційні з певними правилами чи усталеним змістом.

Крім згаданих матеріалів з Херсонщини, «Киевская старина» надала свої сторінки для публікацій ще кількох добірок. Автор збірника «Малорусские народные игры окрестностей Переяслава» С.Саєвич (1887) зазначав, що поряд із гігієнічним значенням ігор як універсальної гімнастики, ігри багаті на і виховний, моральний аспект.

Чималий внесок у збирання українського дитячого фольклору та етнографічних матеріалів зробив інспектор народних шкіл П.Іванов. Його збірка «Игры крестьянских детей в Купянском уезде», що містить 94 зразки лише з одного повіту Харківської губернії, й досі лишається найбагатшим зібранням українських дитячих ігор.

Значно збагатив уявлення про особливості життя дітей наших пращурів «Етнографічний збірник» (1898). Уміщений тут етнографічний нарис М.Дерлиці «Селянські діти», поряд із оглядом звичаїв, пов'язаних із новонародженою дитиною, містив фольклорний матеріал з Тернопільського, Бродівського, Стрийського та Долинського повітів.

Важливою віхою в аспекті висвітлення дитини у традиційній культурі українців була ґрунтовна праця Марка Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу».

Народні уявлення про статево зрілість, вагітність та заборони для вагітної жінки, перебіг пологів та звичаї, що супроводжують їх, хрестини, вивід

породіллі, колискові пісні та забавлянки, одяг зафіксував А.Онищук на Гуцульщині. Обряди та звичаї, що стосуються вагітності, родин та хрестин, колискові пісні, дитячі пісні та ігри зібрав В.Кравченко на Волинському та Житомирському Поліссі. Цінними етнографічними матеріалами для дослідження народної педагогіки наших пращурів є записи Х.Ящуржинського, М.Зубрицького, В.Доманицького, З.Кузелі.

Накопичення великого масиву етнографічного фактичного матеріалу, зібраного дослідниками української народної культури на початок ХХ століття, вимагало від учених його систематизації. Важливу роль у визначенні наукових засад етнографічних студій в Україні в першій третині ХХ ст. відіграв Михайло Грушевський, який актуалізував в українській етнографії проблему статево-вікової диференціації населення. Він виділив обряди, пов'язані з статево-віковою диференціацією в окрему систему.

Деякі завдання в галузі дитинознавства в етнографічному аспекті реалізувала Н.Загледа. Дослідниця робить спробу вікової класифікації громади, поділяючи її на п'ять верств: діти, хлопці й дівчата (підлітки), парубки й дівки (молодь), дядьки й старі (або діди).

Отже, кінець ХІХ – початок ХХ ст. – період, коли етнографи зосереджують основну увагу на дослідженні різних сфер як матеріальної, так і духовної культури, а також різні форми організації народного життя. Використовуючи етнографічні матеріали, ми дізнаємося про різноманітні обряди, одяг, дитячі меблі, умови проживання, ігри, іграшки, участь дітей у житті громади, що є основою для вивчення специфіки виховання дітей східних слов'ян.

Література

1. Бромлей Ю.В. Народная медицина как предмет этнографических исследований / Ю.В. Бромлей, А.А. Воронов // Советская этнография. – 1976. – №5. – С. 3–18.
2. Горленко В. Історія української етнографії (ХІІ–ХІХ ст.) / В.Горленко. – К., 2005. – 301 с.
3. Горленко В. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків / В.Горленко. – К., 1964. – 164 с.
4. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова. – К., 1874. – 279 с.
5. Кирко А. Этнографический взгляд / А.Кирко. – М.: Вестник Импер. РГО, 1857. – Т. 20. – 456 с.
6. Кузеля З. Пам'яті Хведора Вовка / Зенон Кузеля. – Зальцведель, 1918. – 67 с.
7. Макарчук С.А. Етнографія України / С.А. Макарчук: навчальний посібник. – Львів: Світ, 2004. – 203 с.
8. Сумцов Н.Ф. Культурное переживание / Н.Ф. Сумцов. – К., 1890. – 403 с.
9. Українське весілля в с. Погребище Вінницької обл. 1900–1960 рр. в записках Н.А. Присяжнюк // ДАВО. – Ф. Р. – 5105. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 2–3.

Анонси

Тетяна ОКОЛЬНИЧА**Українські етнографічні дослідження народної педагогіки східних слов'ян (XIX – початок XX ст.)**

У публікації розкривається проблема розвитку українських етнографічних досліджень XIX – початку XX століття щодо вивчення особливостей життєдіяльності дітей східних слов'ян. Наголошується на тому, що етнографічні матеріали є цінними для історії педагогіки з фактологічного погляду та становлять важливу групу джерел у вивченні народної педагогіки.

Ключові слова: народна педагогіка, народна культура, українська етнографія, народний побут.

Татьяна ОКОЛЬНИЧА**Украинские этнографические исследования народной педагогики восточных славян (XIX – начало XX в.)**

В публикации раскрывается проблема развития этнографических исследований XIX – начала XX века

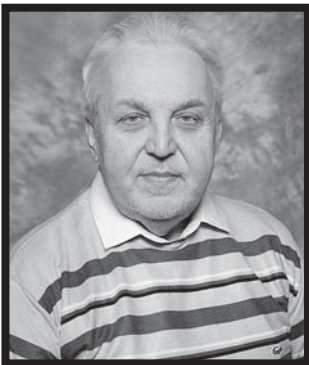
относительно изучения особенностей жизнедеятельности детей восточных славян. Подчеркивается, что этнографические материалы важны для истории педагогики с фактологической точки зрения и представляют важную группу источников для изучения народной педагогики.

Ключевые слова: народная педагогика, народная культура, украинская этнография, народный быт.

Tetiana OKOLNICHKA**Ukrainian ethnographic study of folk pedagogy Eastern Slavs (XIX – early XX century)**

The publication reveals the problem of Ukrainian ethnographic research XIX – early XX century to study the peculiarities of life of children Eastern Slavs. It is noted that the ethnographic materials are valuable for the history of pedagogy factual point of view and are important sources in the study group of folk pedagogy.

Keyword: folk pedagogy, folk culture, Ukrainian ethnography, folk life.

ПАМ'ЯТІ НАШИХ КОЛЕГ**Назавжди в когорті будівничих нової школи****Пам'яті Валерія Письменного**

6 січня 2016 р. пішов із життя Валерій Борисович Письменний, заслужений учитель України, директор Навчально-виховного об'єднання №136 «класична гімназія ім. Кирила і Мефодія – початкова школа – дошкільний

навчальний заклад – валеологічний центр» м. Дніпропетровська. На 63 році життя перестало битися серце знаного на Дніпропетровщині і в усій Україні освітянина, досвідченого та мудрого керівника, щирої, добропорядної і толерантної людини.

Валерій Борисович 1974 року закінчив філологічний факультет Дніпропетровського державного університету за спеціальністю «Англійська мова та література». Працював на посадах організатора позакласної роботи, заступника директора, з березня 1987 р. – директора СШ №136, яку в 1991 р. перейменовують на гімназію №136 м. Дніпропетровська. За особливий внесок у розвиток освіти України 1992 року Валерія Борисовича відзначено почесним званням «Заслужений учитель України».

З 2005 р. на базі гімназії створено Навчально-виховне об'єднання «класична гімназія ім. Кирила та Мефодія – початкова школа – дошкільний навчальний заклад – валеологічний центр». У 1997 р. заклад став дійсним членом Європейської мережі шкіл сприяння здоров'ю. З 2000 по 2008 рр. НВО №136 – експериментальний навчальний заклад всеукраїнського рівня за темою

«Створення науково-освітньої соціально-культурної інституції Школа культури здоров'я Європейської мережі шкіл сприяння здоров'ю», з 2008 р. – експериментальний навчальний заклад усеукраїнського рівня за темою «Школа культури здоров'я Європейської мережі шкіл сприяння здоров'ю як модель школи майбутнього в контексті європейської інтеграції України».

Колектив НВО №136 під керівництвом В.Б. Письменного плідно працював над створенням єдиного освітнього простору в системі неперервної освіти як науково-освітньої, соціально-культурної інституції, мета якої – формування високодуховної людини з новою ментальністю, здатної до навчання упродовж життя. Учні та вчителі НВО №136 неодноразово брали участь у міжнародних програмах, конкурсах, змаганнях, є лауреатами премії імені Кирила та Мефодія Храму ікони Божої Матері «Іверська». Серед випускників закладу – успішні політики, соціологи, педагоги, телеведучі.

Валерій Борисович був творчою, ініціативною людиною із сучасним мисленням, здатністю оперативно приймати обґрунтовані рішення. Усі, хто його знав, любили і поважали за велику душевну щедрість, мудрість, оптимізм та чуйне ставлення до учнів, педагогічного колективу і батьківської громадськості.

У ці скорботні дні висловлюємо глибоке співчуття рідним і близьким покійного. Світла пам'ять про Валерія Борисовича назавжди збережеться у наших серцях.

*Колектив Інституту модернізації змісту освіти
Міністерства освіти і науки України
та директори експериментальних загальноосвітніх
навчальних закладів усеукраїнського рівня*